

Г.Б. Көбденова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының кандидаты

**ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ЖАЗЫЛҒАН «АТАУЛАР СӨЗДІГІНІҢ»
ҚҰРЫЛЫМЫ (1931 ж.)**

Аннотация. Кез келген сөздіктің жасалуы кешенді түрде атқарылатын үлкен ғылыми мәселе, ал ұлттық тілдің аударма терминологиялық сөздігін түзу – әр уақытта ұлттық тілдің ғылыми тілдік өміріндегі елеулі оқиға. Тарихи тұрғыдан қарастырар болсақ, ол көбінесе тарихи және ұлттық сана-сезімнің өсу кезеңімен, ұлттың қалыптасуымен, әдеби тіл мен оның нормасының тұрақтануымен байланысты келеді. «Атаулар сөздігіндегі» терминдер бүгінгі кирилл жазуымен байланыстырылып, жаңа сөз жасалудың тәсілдері қарастырылып, жаңа атаулар дыбысталуы бойынша жазылғандары, қазақша түсіндірмесі, олардың синонимдік қатарлары беріліп, бұрыннан бар сөздердің мағыналарын жаңғырту арқылы жаңа сөзге балама келтіріледі.

Мақалада 1931 ж. жарық көрген «Атаулар сөздігінің» ұжымдық сананы көрсететін ғылыми еңбек ретінде ХХ ғ. басындағы қазақ қоғамының мәдени, ғылыми, тілдік өміріндегі ерекше орны көрсетілген.

Тірек сөздер: латын жазуы, тарихи сөздік, терминологиялық сөздік, аударма сөздік, трансформация, тілдік норма, мағыналық аударма.

Г.Б. Көбденова

Научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтұрсынова, кандидат
филологических наук

**СТРУКТУРА «СЛОВАРЯ НАИМЕНОВАНИЙ», НАПИСАННОГО НА
ЛАТИНСКОЙ ГРАФИКЕ (1931 Г.)**

Аннотация. Созданиелюбогословаря-этобольшаянаучнаязадача,котораявыполняется комплексно, а создание переводного терминологического словаря национального языка всегда является значимым событием в научной и лингвистической жизни национального языка. Если рассматривать с исторической точки зрения, то она во многом связана с периодом роста исторического и национального самосознания, формированием нации, стабилизацией литературного языка и его нормы. Термины в «Словаре имен» соотносятся с сегодняшним кириллическим написанием, рассматриваются способы создания новых слов, приводятся варианты написания новых имен по звучанию, трактовка по-казахски, их синонимические ряды, приводится альтернатива новому слову путем воспроизведения значений уже существующих слов.

В статье указывается особое место изданного в 1931 г. «Словаря наименований» в культурной, научной, языковой жизни общества начала ХХ в. как научного труда, выражающего коллективное сознание.

Ключевые слова: латинская графика, исторический словарь, терминологический словарь, переводной словарь, трансформация, языковая норма, смысловой перевод.

G.B.Kobdenova

Researcher at the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Candidate of philological sciences

STRUCTURE OF THE DICTIONARY OF NAMES WRITTEN IN LATIN GRAPHICS (1931)

Annotation. The creation of any dictionary is a big scientific problem, and the formation of a translation terminological dictionary of the national language is a significant event in the scientific language life of the national language at different times. If viewed from a historical point of view, it is largely associated with the period of growth of historical and national consciousness, the formation of the nation, the stabilization of the literary language and its norms. The terms in the "Dictionary of Names" correlate with today's Cyrillic spelling, the ways of creating new words are considered, the variants of writing new names by sound, interpretation in Kazakh, their synonymous series are given, an alternative to a new word is given by reproducing the meanings of existing words.

The special place of the «dictionary of names» published in 1931 in cultural, scientific, language life of the society of the beginning of the XX century is specified in the article as the scientific work expressing collective consciousness.

Keywords: Latin graphics, historical dictionary, terminological dictionary, translation dictionary, transformation, language norm, semantic translation.

Кез келген сөздіктің жасалуы кешенді түрде атқарылатын үлкен ғылыми мәселе, ал ұлттық тілдің аударма терминологиялық сөздігін түзу – әр уақытта ұлттық тілдің ғылыми тілдік өміріндегі елеулі оқиға болып табылады. Тарихи тұрғыдан қарастырар болсақ, ол көбінесе тарихи және ұлттық сана-сезімнің өсу кезеңімен, ұлттың қалыптасуымен, әдеби тіл мен оның нормасының тұрақтануымен байланысты келеді екен.

Халық ағарту комиссариаты білім кеңесінің терминология комиссиясы 5000 дана таралыммен 1931 жылы тұңғыш рет кирилл-латын графикасында жазылған «Атаулар сөздігін» шығарды [1]. Сөздікте филология, физика, заң, психология сияқты түрлі ғылым салаларына қатысты 8000 термин берілген.

Осы сөздік туралы 1934 жылы жазған рецензиясында А.Самойлович: «Мен 1932 жылдың аяғында Қазақстанның астанасы Алматыда болғанымда бұл сөздік таптырмайтын (был библиографической редкостью) еді» [2], – дейді.

«Атаулар сөздігі» Алаш зиялыларының ұлттық терминологиялық қорды қалыптастыруда ұстанған қағидаттарына сәйкес жасалған соңғы басылымдардың бірі болғандықтан, оны қайта бастырып шығарып, мамандардың, зиялы қауымның назарына ұсынууды ф.ғ.д., проф. Ш.Құрманбайұлы мен О.Жұбаева қолға алып, қазіргі кирилл жазуымен 2004 жылы кітап етіп 2-басылымы ретінде қайта бастырып шығарды [3].

Терминтанушы Ш.Құрманбайұлының көрсетуінше: «Қазақ термино-графиясының тарихында өзіндік орны бар «Атаулар сөздігі» өткен ғасырдың отызыншы жылдарындағы термин шығармашылығы мен терминологиялық сөздік түзу ісінің кезеңдік келбетін, терминология комиссиясы жұмысы мен алаш зиялыларының ұлттық терминкор қалыптастыруда ұстанған ұстанымдарын көрсететін нақты тілдік-тарихи дерек» [3].

XX ғ. басындағы әрі аударма, әрі терминологиялық сөздіктің қажеттілігі туралы «Атаулар сөздігінің» «Бір-екі сөз» деген кіріспесінде былай келтіреді: «әг-bir çeke çazuvçylar rz qolbna ustap otyatyn, çañа өmirдиñ tilin izdedi, pән atavlarña tus-tustan surav көbejdi, оның muqtaçdьғы kyn sajn asa berdi. зьтыраған ucқы өmir kynbe-kynği kerekke çumsavğa dajn turған til qaruvн kerek qьды. oj enbeğindegi en qьjn istij biri sözdik tizv».

Қазақ тілі біліміндегі алғашқы терминологиялық сөздіктердің бірі ретінде латын графикасында жазылған «Атаулар сөздігінде» ұлттық тілдің метатілі және әлем туралы

Алаш білімпаздарының білімдері жүйеленіп берілген. Бұл білімдер аясы сөздіктің түріне, сөзтізбенің көлеміне, лексикографиялық материалдарды беру тәсілдеріне, сөздік мақаланың құрылымына байланысты жүйелі түрде келтірілген.

Дыбысталуы бойынша жазылған:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Бүгінгі кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Автомобиль	Артaмaбeл	Аптамабел
Автономия	Артoнoмije (qurğıjat-sajasıj erkindik)	Аптономийе (құрыйат-сайасй еркіндік)
Аллюминий	Әlymen (metal zatъ)	Әлүмен (метал заты)
Бенефис	Benepis	Бенепис
Бухгалтер	Buğaltъr	Бұғалтыр
Газ	Gaz	Ғаз
Жонглер	Çongiler	Жөңгілер
Журналист	Çornalсъ (әdebijetci)	Жорналшы (әдебийетші)
Закон	Zaң, zākōn	Заң, зәкөн
Индустрия	Yndistire (өnerli kesip)	Үндістіре (өнерлі кесіп)
Партия	Partъja	Партыйа
Пародия	Paradije (elik)	Парадийе (елік)

Синоимдік қатармен берілгендер:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Базис	Tур tirev, tirek (уьтqъ, bazыs)	Түп тіреу, тірек (ұйытқы, базыс)
Вдова	Tul, çesir	Тұл, жесір
Владелец	Bijlevci, ije	Бийлеуші, ийе
Внимание	Eltijpät, nazar	Елтипат, назар
Гарантия	Senim, vәde, kepil	Сенім, уәде, кепіл
Дворец	Saraj, orda	Сарай, орда
Дерматолог	Teri avruv mamанъ (teri дәrigeri)	Тері ауру маманы (тері дәрігері)
Должность	Qызmet, oғып	Қызмет, орын
Жилище	Baspana. yj	Баспана, үй

Жақша («қоршаудын») ішінде қазақша түсіндірмесімен берілді:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Диктофон	Dәkтаpon (sөz çazatъn aparat)	Дәктапон (сөз жазатын апарат)
Ультиматум	Yltimätim (kesken sert)	Үлтимәтім (кескен серт)

«Атаулар сөздігіндегі» аудармалар бүгінгі уақытта да өз мәнін жоймай, сол қалпында қолданылып келеді:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Заработок	Tabъs	Табыс
Заработная плата	Calaqъ	жалақы
Заседание	Mәçilis	Мәжіліс
Индивидуальное кредитование	Çeke nesije берyv	Жеке несіе берүү
Индивидуальное хозяйство	Çeke carıva	Жеке шаруа
Интеллигенция	Zъjalъlar	Зыйалылар
Исследование	Izerttev	Ізерттеу
Копия	Kөсirme	Көшірме
Кредит	Nesije	Несіе
Культ	Tabъnuv	Табынуу
Культура	Mәdenijet	Мәденіет
Лектор	Dәrisci (lektir)	Дәрісші (лектір)

Лекция	Dəris	Дәріс
Наемный труд	Сaldama еңбек	Жалдама еңбек
Налог	Саьқ	Салық
Научно-исследовательский институт	Ғылымды зерттеу үністети	Ғылымды зерттеу үністети
Гражданин	Azamat	Азамат
Выставка	Kөрme	Көрме
Герб	Taңba	Таңба
Отдел	Bөlim	Бөлім
Печатный лист	Baspa tabaq	Баспа табақ
Пианино	Kyj sandьq (pijəniно)	Күй сандық (пийәнийно)
Пиктография	Syvret çazuv	Сүүрет жазуу
Помада	Dalap	Далап
Представитель (уполномоченный)	Өkil	Өкіл
Президент	Pirziđent (topbasь)	Пірзидент (топбасы)
Экватор	Beldev	Белдеу

Бұрыннан бар сөздердің мағыналарын жаңғырту арқылы жаңа сөзге балама табу:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Термин	Pən sözi (atav)	Пән сөзі (атау)
Заседатель	Qosць biј	Қосшы бий
Контрабанда	Buqpa savda (urlap ötkizyv)	Бүкпа сауда (ұрлап өткізуу)
Контрабандист	Buqpa sävdeger	Бүкпа сәудегер
Космополитизм	Әlemdi syjyvçilik	Әлемді сүйуушілік
Курорт	Davalь çer (kyert)	Дауалы жер (күерт)
Лейкемия	Aq qandььq	Ақ қандылық
Объявление	Çarnama	Жарнама
Демократия	Buqara (deməkirətiје)	Бүқара (демәкірәтйе)
Букет	Desteli gyl	Дестелі гүл
Гимн	Quvanьс kyji	Қуаныш күйі
Парашют	Qalyтqь	Қалытқы
Партизанская война	Alaman soğьсь	Аламан соғысы
Патриарх	Aqsaqal	Ақсақал
Показатели конъюнктуры	Naryq көrsetkic	Нарық көрсеткіш
Поле сознания (психол.)	Oј көlemi (sana өrisi)	Ой көлемі (сана өрісі)
Председатель	Aға	Аға
Рецензия	Qьсqa сын	Қысқа сын
Феодализм	Bek дәviri	Бек дәуірі

Бір сөзден туындаған сөздерге әр түбірдегі сөздердің берілуі:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Алкоголь	Esirtkic	Есірткіш
Алкоголик	Araqqor	Араққор
Идеал	Arman	Арман
Идеализм	Muratsььq	Мұратшылық

Сөз тудырушы жұрнақтардың берілуі:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Алкоголик	Araqqor	Араққор
Дарвинизм	Dərbin çoль	Дәрбін жолы
Демократизм	Buqaracьььq	Бүқарашылдық
Идеализм	Muratsььq	Мұратшылық
Идеалист	Muratsь	Мұратшыл
Историзм	Taryqçьььq	Тарыйқшылық

Лингвистика, филология ғылымдарының атау сөздері (терминдері):

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Диалектология	Dijälektalogije (til өзgerisin zertteitin ғылым)	Диалекталогия (тіл өзгерісін зерттейтін ғылым)
Значение	Mән, mәнis, maғыna	Мән, мәніс, мағына
Иносказание	Бшара söz	Бшара сөз
Лексика	Söz keni	Сөз кені
Лексикография	Söz keniin әliptev	Сөз кенін әліптеу
Лексикология	Söz keniin tekseryv ғылым	Сөз кенін тексеруу ғылым
Лексикон (словарь)	Sөzdik	Сөздік
Лингвистика	Til ғыльмь	Тіл ғылымы
Литературный язык	Әdebijet til	Әдебиет тіл
Логическая речь	Aқыл sözi	Ақыл сөзі
Локальный (местный)	Сergilikti, oғындағы	Жергілікті, орындағы
Наречие	Үstev	Үстеу
Неологизм	Саға sözcildik	Жаңа сөзшілдік
Отглагольное имя	Esimce	Есімше
Падеж (грам.)	Calğav	Жалғау
Пассив	Pәssip	Пәссіп
Периодическая речь	Бrғақ söz	Брғақ сөз
Перифраз	Буkpelev	Бүкпелеу
Плеоназм (литер.)	Qos-qabattav (сыbatpa)	Қос-қабаттау (шыбатпа)
Подлежащее	Bastavьc	Бастауыш
Подчинение (грамм.)	Бағыnuv, бағыnbаль	Бағынуу, бағынбалы
Полемика	Aйтьc, talas	Айтыс, талас

Сөздіктің кіріспе сөзінде «Бұл құрастырылған пән сөздерінде талай кемшіліктер бар. Үйкені әр ғылымның тарауынан өзіне жүйрік кісілер шықпай, пән сөзі түзелмек емес» деп атап көрсеткеніндей балама табудағы ауытқушылықтар мен сәйкессіздіктердің орын алуы да табиғи нәрсе:

Кирилл жазуымен берілген орыс сөздері	Латын жазуымен берілген қазақ сөздері (1931 ж.)	Кирилл жазуындағы қазақ сөздері
Кофе	Көpi (caj)	Көпі (шай)
Крокодил	Ajdahar	Айдаһар
Область (науки)	Сыз	Жүз
Обаяние	Аlapat	Алапат
Охота	Aң	Аң
Персик	Temir tiken	Темір тікен
Овощи	Сасыl	Жасыл
Гезис	Turlav	Тұрлау
Юмор	Qувььq	Кулық

Сөз үнемі үздіксіз өзгерісте болатындықтан, оның бүгінгі сөйлеушілердің қабылдауындағы мағынасы өткен 85 жыл бұрын берілген мағынасымен сәйкес келмеуі заңды құбылыс.

2004 жылы шыққан басылымның кіріспе сөзінде Алаш терминқорын зерттеуші Ш.Құрманбайұлы «Атаулар сөздігі» туралы жазылған мақалалар мен рецензияларда айтылған сын ескертпелер, ұсыныстарды жан-жақты талдап, сол кезеңдегі қоғамдық-саяси жағдайдың Сөздікке тигізген әсерін түсіндіре келе былай дейді: «Сол жылдары осы сөздікке тікелей және жанама қатысты бар жарияланған материалдарды қарап отырсақ, көпшілігінде сөздік түзушілердің ұстанған қағидағарына байланысты мақсатты түрде сын айту, мәселеге саяси, әлеуметтік-таптық тұрғыдан баса мән берілгендігі байқалады. Сөздіктің жақсы жақтары, жетістіктері ауызға алына бермейді. Сөздік туралы пікір білдіргендердің оның сапасы, келесі басылымы жақсарсын деген ниеттен гөрі оны түзуші авторлардың ұстанып отырған бағытының бұрыстығын, ендігі жерде қазақ тер-

минологиясын бұл бағытта дамытуға болмайтынын дәлелдеуге бейілді екендігі айқын аңғарылады. Сондықтан да сөздіктің жақсы жақтары туралы айтылмай, кемшіліктер ғана теріліп, біржақты сынға жол беріледі. Терминологиялық комиссия жұмысының жетістіктері жөнінде де сөз болмайды. Керісінше, олар комиссияның солақай саясат ұстанған алашшыл, ұлтшыл, пуристерден құралғандығын, социалистік қоғамға зиянды жолға бастап отырғандығын дәлелдеу арқылы, ендігі жерде жарқын болашаққа апаратын бағытты таңдай отырып, терминологиялық жұмыстардың жана арнаға бұрылуы керектігін айрықша атап өтеді», – дей келе: «Шын мәнінде сол жылдары мұндай терминдер сөздігінің басылып шығуының өзі елеулі оқиға еді» [3] – деп жоғары бағалайды.

Қорыта айтқанда, «Атаулар сөздігі» ұжымдық сананы көрсететін ғылыми еңбек ретінде ХХ ғ. басындағы қазақ қоғамның мәдени, ғылыми, тілдік өмірінде айрықша орын алды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Atavlar sözdüğü. Kъzylorda: Qazağъstan baspasъ, 1931. P. 24.

[2] Самойлович А. Термиологический словарь // Библиография Востока. Вып.2-4 (1933). Л.: Изд-во АН СССР, 1934. С. 93-95.

[3] Атаулар сөздігі. Латын графикасынан кириллицаға көшіріп, сөздікті баспаға дайындағандар: Шерубай Құрманбайұлы, Орынай Жұбаева. Алматы: Сөздік- словарь, 2004. 2-басылымы. 42 б.